

ХОРАЗМ БАХШИЧИЛИК САНЪАТИНИНГ ЛОКАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

Сабилова Насиба Эргашевна,
Хоразм вилояти ПЯМУММ “Тилларни ўқитиш методикаси” кафедраси
муdiri, Филология фанлари доктори (DSc), доцент

Аннотация. Ушбу мақолада Хоразмда дoston ижросида соз, мусиқага асосий эътибор қаратилиши, ҳар бир наъма-куй махсус номланган бўлганлигидан куйларни эсда сақлаш бахши зиммасига янада кўпроқ масъулият юклаши, бахшилар репертуари ва ижрочилик маҳорати ҳақида сўз боради. Бундан ташқари бахшида ўз касбига эътиқод, куч-гайрат бўлиши шарт эканлиги, хоразмлик Суяв бахши Муҳаммад Раҳимхон Соний-Феруз даргоҳида “Эроғли” дostonини 21 кеча мунтазам куйлагани, ҳатто пойариқлик Амин бахши “Алпомиш” дostonини уч ой мобайнида куйлагани ва бундай реал маълумотлар ҳозирда афсонадай бўлиб туюлиши, бахши маҳорати кўп нарсага боғлиқ эканлиги, энг аввало анъанадан боиланиши лозимлиги хусусида фикр-мулоҳазалар билдирилган. Шунингдек, дoston куйлаш анъанаси асрлар бўйи авлоддан авлодга ўтиб келганлиги, иқтидорли бахшилар уни мунтазам такомиллаштириб келишгани, аммо ижрочининг шахсий маҳорати фақат анъана доирасидагина рўёбга чиқиши мақолада мисоллар асосида келтириб ўтилган. Дostonчиликнинг сир-асрорини пухта билмаган ижрочи ўз маҳоратини намоён қила олмаслиги, бу сир-асрор асосан, дoston композициясида намоён бўлиши, фольклоршуносликда бу ҳодисани эпик қолип деб юритилиши юзасидан қизиқарли маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: бахшичилик, бахшичилик репертуари, ижрочилик маҳорати, бахшичилик мактаби, дoston ижроси, соз, мусиқа, дostonчилик, дoston куйлаш анъаналари.

Аннотация. В этой статье обсуждается акцент на словах и музыке при исполнении были в Хорезме, тот факт, что каждая мелодия имеет особое название, поэтому память мелодий накладывает большую ответственность на бахши, репертуар и исполнительское мастерство бахши. Кроме того, Бахши должен иметь веру и энергию в своей профессии: Суяв Бахши Мухаммад Рахимхан из Хорезма пел эпос «Эроғли» в Соний-Феруз 21 ночь, и даже Амин Бахши из Пояра спел эпос «Алпомиш» три месяца. что мастерство бахши зависит от многих вещей, начиная с традиции. В статье также приведены примеры из того, что традиция пения были передавалась из поколения в поколение на протяжении веков, а талантливые бахши постоянно совершенствовались ее, но личные умения исполнителя реализуются только в рамках традиции. Приводится интересная информация о неспособности исполнителя, не знавшего секретов эпической поэзии, проявить свое мастерство, что эта загадка в основном отражается в композиции эпоса, а в фольклоре это явление называется эпическим узором.

Ключевые слова: бахши-сказитель, репертуар бахши-сказителей, исполнительское мастерство, школа бахши-сказителей, эпическое исполнение, соз, музыка, дастаны, традиции эпического пения.

Annotation. This article discusses the emphasis on words and music in the performance of epics in Khorezm, the fact that each melody has a special name, so the memorization of melodies puts more responsibility on the baxshi, the repertoire of baxshis and performance skills. Besides, Bakhshi must have faith and energy in his profession. Suyav Bakhshi from Khorezm Muhammad Rahimkhan sang the epic «Eroғli» for 21 nights at Soniy-Feruz. It has been suggested that the skill of the bakhsh

depends on many things, starting with tradition. The article also cites examples of the fact that the tradition of singing epics has been passed down from generation to generation for centuries, and talented bakhshis have constantly improved it, but the personal skills of the performer are realized only within the tradition. Interesting information is given about the inability of the performer, who did not know the secrets of epic poetry, to demonstrate his skills, the fact that this mystery is mainly reflected in the composition of the epic, and in folklore this phenomenon is called an epic pattern.

Key words: baxshichilik, baxshichilik repertoire, performance skills, baxshichilik school, epic performance, soz, music, dostonchilik, epic singing traditions.

Достон халқимиз бисотидаги буюк обидадир. Унинг асрлар оша сақланиб, аждоддан-аждодга ўтиб келишида кўплаб бахшилар шажарасининг ҳиссаси бор. Шу боисдан ҳам "...кенг мундарижали, чуқур мазмунли, хилма-хил образларга, ранг –баранг бадий воситаларга, архаик ва барҳаёт луғатга, тадқиқотчилар ҳали пайқаб ололмаган грамматик хусусиятларга жуда бой халқ достонларининг асрлар оша сақланиб келишида зўр қобилият эгаси бўлган халқ шоирларининг хизмати ғоят катта ва таҳсинга сазовордир"[1], деб ёзганида талантли фольклоршунос Ҳоди Зариф мутлақо ҳақдир. Дарҳақиқат достон ўз ижрочиси билан тирикдир. Бахши ёки халфа, қолаверса қиссахон матндаги тафилотга жон бағишлайди. Бироқ, бу ижрочилар орасида бахшига тенглашадигани йўқ[2]. Чунки бахши куй, кўшиқ ва бадий нутқни жозибали қилиб бирлаштирган ҳолда аудиторияга етказди. "Бахши ижросида унинг бетакрор ижрочилик иқтидори, таланти ва мусиқий маҳорати намоён бўлади[3]. Шу нуқтаи назардан қараганда профессионал бахши даражасига эришиш ҳаммининг ҳам кўлидан келавермайди. "Ўзбек халқи ва барча бахшичилик мактабларининг эстетик принципига кўра чинакам халқ бахшиси биринчи навбатда табиий талантга эга, яъни халқона таъбир билан айтганда "Худоберган" бўлиши керак"[4]. Шу боисдан ҳам профессор М.Саидов: "Достон мураккаб санъат асари бўлиб, унинг достон бўлиши учун адабий текст, мусиқа бўлиши, куйловчи ҳофизлик санъатини пухта эгаллаган ва соз черта билиши зарур"[5], деб ёзади. Албатта достон ижрочиси юксак хотира эгаси бўлиши ҳам шарт ва зарурдир. Айниқса Хоразмда достон ижросида соз, мусиқага асосий эътибор қаратилиб, ҳар бир нағма-куй махсус номланган бўлганлигидан куйларни эса сақлаш бахши зиммасига янада кўпроқ масъулият юклайди. Бундан ташқари бахшида ўз касбига эътиқод, куч-ғайрат бўлиши шарт. Акс ҳолда хоразмлик Суяв бахши Муҳаммад Раҳимхон соний - Феруз даргоҳида "Эрўғли" достонини 21 кеча мунтазам куйламаган бўлар эди. Ҳатто пойариқлик Амин бахши "Алпомиш" достонини уч ой мобайнида куйлаган[6]. Бундай реал маълумотлар ҳозирда афсонадай бўлиб туюлади. Бахши маҳорати кўп нарсага боғлиқ бўлиб, аввало анъанадан бошланади. Достон куйлаш анъанаси асрлар бўйи авлоддан авлодга ўтиб келган. Иқтидорли бахшилар уни мунтазам такомиллаштириб келишган. Аммо ижрочининг шахсий маҳорати фақат анъана доирасидагина рўёбга чиқади. Достончиликнинг сир-асрорини пухта билмаган ижрочи ўз маҳоратини намоён қила олмайди. Бу сир-асрор асосан достон композициясида намоён бўлади. Фольклоршуносликда бу ҳодисани эпик қолип деб юритишади. Профессор М.Саидовнинг таъкидлашича, эпик қолип ва анъанавий формулалар от таърифи, пойга тавсифи, сафарга отланган қахрамонга ота, она ёки бирор ёши улуг кишининг насиҳати, йўл бўлсин ва унга жавоб, жанг олдидаги фахрия ёки мақтаниш-манманлик кабилар доимий ўринларда ишлатилиб, достончиликда муҳим ўрин тутди[7]. Эпик қолип бахши учун тайёр андоза бўлиб хизмат этади. Агар иқтидорли ижрочи бўлса, ўзи томонидан янги лавҳаларни ҳам қўшиб, сюжетни янада бойитади. Эпик қолип достон композицияси билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Стилистик формулалар эса достондан достонга

кўчиб юради. Шу жараёнда тобора сайқаллашиб боради. Хоразм дostonлари романик характерда бўлганлиги сабабли уларда от таърифи, пойга тавсифи кам учрайди. Ушбу лавҳаларни фақат “Гўрўғли” туркуми дostonларидагина учратиш мумкин. “Ошиқ” туркумида эса эпик от образи йўқлиги учун от таърифи ва пойга тавсифи умуман тушириб қолдирилган. “Гўрўғли” эпосида ғиротнинг таърифи жуда кўтаринки руҳда мадҳ этилган Гўрўғли мўъжизали ғиротга эга бўлиб, эранлардан фотиҳа олгандан сўнг жўшиб кетиб бедовининг таърифини бошлайди:

Бедов отнинг таърифини бошласам,
Шунқорлиги уч ёшиннан баллидир.
Ҳоримас оёқли, тошдан туёқли,
Кўзи тоғ бошинда, бўйни ёллидир.

Уч ёшиннан қадам қўйса бешина,
Қашлаганда қўллар етмас бошина,
Олазarak боқар дeгpa-дeшина,
Кишнаганда чиққан саси баллидир.

Нор туядай масдир етти ёшинда,
Ғанимлари қалтирайди қошинда.
Баланд-баланд тоғ гўринар тушинда,
Бургут сифатлидур овда баллидур.

Бедов отнинг орзу-жони тандадур,
Пирим Шоҳимардон, дастим сандадур,
Гўрўғлибек бир Худоға бандадур,
Таблада бош бедов ёвда баллидур[8].

Бола бахши ижросидаги ушбу дostonда Гўрўғли томонидан от таърифи икки –уч ўринда берилган бўлиб, унда эпик қаҳрамоннинг эпик отга бўлган садоқати, муҳаббати мадҳ этилади. Ўз навбатида эпик қолип таркибидаги фахриялар, мақтанишлар ҳам кўзга ташланади. Бахши ўз ижросида фахрияларни гўё ўзи ҳақида айтаётгандек иштиёқ билан куйлайди. Фахрия – мақтаниш-манманликнинг ёркин кўриниши “Гўрўғли” эпосининг “Бозиргон” шoхoбчacида келтирилган. Унда Гўрўғли ўзини жуда улуғлаган ҳолда таърифлаб, манманликкача бориб етади:

Ўн саккиз арчин от миндим,
Миндим, армоним қолмади.
Зардан тўшаклар устинда,
Ётдим, армоним қолмади.

Саваш гуни куйруқ эшдим,
Ғаним билан кўп ташлашдим.
Душман билан қиличлашдим,
Чопдим армоним қолмади.

Ман сурдим ажаб давронни,
Танда қўймадим армонни.
Урушганда ёв қонини,
Дўкдим армоним қолмади.

Умрим ўтар қолмас боқи,
Ман газдим яқин йироқи,
Гўрдим Ширвону Ироқи,

Юрдим армоним қолмади.

Доғлардан жайрон қочирдим,
Дарёдан отни оширдим,
Эрамнан пари гатирдим,
Сурдим армоним қолмади.

Гўрўғли дер: от чопдирдим,
Едди филдан ўқ ўтирдим,
Дўстлара шароб ичирдим,
Ичдим армоним қолмади.

Ўн тўрт банддан иборат ушбу фахрияда Гўрўғли барча фаолиятини бир-бир мақтаб ўтади. Бахши улардаги мақтаниш ифодасини алоҳида урғу билан ифодалашга ҳаракат қилади. Чунки, дostonнинг ушбу жойи сюжет тугуни бўлиб, воқеалар ривожини бошлаб беради. Шу сабабли ижрочи фахриянинг, ўзича мақтанишнинг оқибатинималарга олиб келишини кўрсатиш учун Гўрўғлининг фахриясига Оға Юнус парининг муносабатини сўз орқали ифодалашга ўтади:

Гўрўғли бу сўзни айтиб тамом қилгоннан кейин, Оға Юнус пари қараса, Гўрўғли сувчисинача мақтади, лекин паризодни дила олмади, Гўрўғли бу сўзни айтиб дурғонда паризод долоннинг у ёқиннан бу ёқина ўтиб, ашулани эшитиб: томоша қилиб дурғон ади.

Паризод Гўрўғлини сўзларини эшитганнан кейин, қописини гumbурдатиб очиб юборди: эй, Гўрўғли султон сан на даб мақтаниб ўтирибсан, деди. Ун икки минг уйли такали туркманим бор, йигирма тўрт минг уйли али илим бор, мани на армоним бор, даб айтасан дади. Қирқ йигитим ёнимда бўлса, олғон ерни олдим, чопғон ерни чопдим даб айтасан, зўрдан зўр кўп, дади. Магарам бир ера борсанг, қазонг етиб ўлсанг, изингда оғадан ининг, отадан зурёдинг йўк, бу санго бир армон амасми, дади.

Гўрўғли лол бўлиб ўтирвади, зурёд сўзини эшитиб, мазаси қочиб гетаварди. Саистон вилоятинда Салсолни ўғли Бозиргон даган дўраган акан дади, сани талаб қилиб, галиб, қалъангни бир ҳафта қамал қилиб гетди, бу санго бир армон амасми, деди. Агарда мани сўзима ишонмидўвин бўлсанг, дарвозоға бир хат диқиб гетди, чиқиб олиб гўр на даган акан дади. Гўрўғли шатта ўрниннан туриб, хатни гўриб, Бозиргонни галганлигини билиб, йигитларини чақириб ёнина олди. Йигитларина маслаҳат бариб, йигитларини уруша тайёрлаб отларни зардан забардан эгарлаб, ўқ-ёйларини бўйнина осиб, қалқона чўланиб Гўрўғли Бозиргонни изиннан шарпилдаб отланди [9]. Бола бахши насрий баёнда эшитувчиларнинг руҳиятига кириб, бош қахрамоннинг ички кечинмаларини тасвирлаш орқали уларга таъсир ўтказди.

Оға Юнус пари эрининг мақтанишига қулоқ солиб, ўзининг номига бир оғиз хушомад сўз айтилмаганидан жаҳли чиқиб, Гўрўғлига Бозиргон рақибни ҳақида хабар беради. Айниқса Оға Юнус парининг бефарзандлик ҳақидаги сўзи Гўрўғлига жиддий таъсир ўтказди.

Бахшининг ушбу баёни тингловчиларда жиддий эътибор уйғотади. Воқеанинг энди қайси томонга йўналишини бахшидан орзиқиб кутишади. Шу тариқа дoston воқеалари ўз ривожига чиқа бошлайди. Бахшининг бадий нутқдаги маҳорати аудиторияни тўла дoston воқеалари ичига олиб киради. Барча дoston ижрочилари ҳам асар воқеаларига аудиторияни тўла ром қила олмайди. Бунинг учун бахши соз ва сўз қудратини ўзида жамлаган бўлиши, юксак талант ва маҳорат эгаси сифатида шаклланиши зарур.

Бола бахши-Қурбонназар Абдуллаев оғзаки бадий нутқда турли стилистик усулларга мурожаат қилади. Айниқса, “Гўрўғли” туркуми дostonлари ижросида бадий нутққа кўпроқ эътибор қаратади.

Диалог персонаж характерини, ички туйғусини очиб беришда асосий омил бўлиб хизмат этади.

“Гўрўғлининг уйланиши” достонида Оға Юнус пари билан Гўрўғлининг учрашуви эпизоди бўлиб, унда Оға Юнус пари Гўрўғли билан Чамлибелга йўл олмоқчи бўлади. Ушанда унинг энага кампир билан ўзаро сўзлашув сахнаси бахши тилидан диалог шаклида жуда таъсирчан ифодаланган. Парча келтирамиз:

“Дарров хизматкор кампирни чакирдилар. Хизматкор кампир дешона чиқиб, Гўрўғлига бир қарадидон ортина қайтаварди. Галиб паризода айтдики, эй Оға Юнус паризод, душингда гўрган одамзод шуми, дади.

-Топ ўзи, шу-дади паризод.

-Агар шу бўладовин бўлса, сан мани сўзима қулоқ сол-дади кампир. –Аммо лекин сўзимни қабул қилсанг ҳам ихтиёринг қилмасанг ҳам ихтиёринг ўзингда, дади кампир.

-Қани на гапинг бўлса айтавар, -дади паризод.

-Агар айтсам, -дади кампир, -бу галган одамзоддур, сан паризодсан. Одамзод тупрокдан, паризод нурдан яралган, сизлар бир-биринга ҳеч дўғри галмисан, -деди кампир.

-Йўқ, -деди паризод, ман рост душимда шунго ал бардимми, тупрокми, дошми шунго ўз танимни бахш этаман, дади паризод. Шунда кампир айтдики, одамзоднинг бошқа хунарлари ҳам бор. Сан одамзода борсанг, харос кўшасан, ер ағдарасан, нон ёпасан, майдоннан тазак йиғнисан, ўжоқа ўт ёқасан, бу ишлар санинг алигнан галаўлармакин, дади кампир.

-Розиман – дади паризод.

-Агар сан мунга рози бўлсанг, одамзоднинг яна бир хунари бор, мунго рози бўлмасан, -дади кампир.

-На хунар акан, дади паризод.

-Бу одамзод дагани бир –икки хотина қанот атмиди, устинга ўйланади, ёр сўвади, -дади кампир. Ҳамма гапа рози бўлиб дурган паризод шу ера галганда сал ўйланиб қолди.

Гўрўғли қопида дурип бу гапларни эшитиб дурвади. Охирги гапдан сўнг паризоднинг иккиланганини кўриб, сал мазаси қочди. Кампирни бу гапина ишониб ишни бузжоқ-ов, бу дап, паризода қараб, кўнглини гўтариб” [10].

Икки аёлнинг ички кечинмаси диалог шаклида жуда таъсирчан ифодага тортилган. Унда аёлларга хос бўлган андиша, хавотир, эҳтиёткорлик, ташвиш, рашк, севги, изтироб каби турли туйғулар аралашиб, оилавий-маиший ҳаётга оид картина юзага келган. Аммо охир оқибат севги-муҳаббат буларнинг барчасидан устун келади. Бу лавҳани бахши табиий, равон бадий нутқ орқали баён қилади. Энг асосийси аёл туйғусига жиддий таъсир этадиган нуқтани ижрочи аниқтопа олган. Оға Юнус пари энаганинг айтган барча эътирозларига бефарқ қарайди. Бирок, “Одамзоти бир-икки хотинга қаноат қилмайди, устинга хотин олади”, деган сўзини эшитгач, иккиланиб қолади. Ушбу эпизод аёлнинг рухий ҳолатига алоқадор бўлиб, бахши уни қаҳрамон ички туйғусини ёритиш учун киритган ва реал картинани намоён қилиб, тингловчиларда ҳаётий туйғу уйғота олган. Чунки аудитория аҳли Оға Юнус парининг қайси томонга ризолик билдиришига қизиқиб, унинг Гўрўғли билан бош кўшишига ҳайрихоҳ сифатида қарашади. Бола бахшининг бадий нутқида киноя, қочирим, шама, кесатик каби лексик усуллар ҳам кўп учрайди. Унинг репертуарида “Гўрўғли” туркуми дostonлари асосий ўринни эгаллайди. Оғзаки нутқ негизида намоён бўладиган бадий тасвир ижрочи маҳорати орқали ўзининг рангин қирраларига эга бўлган. Унда Хоразм халқининг оғзаки сўзлашув нутқидаги миллий кесатик ва киноялар фақат ўғуз лаҳжаси вакиллари лексикаси билан алоқадордир. “Авазхон” дostonидаги бадий нутқда тилнинг лексик маънодорлиги бахши маҳорати орқали оригинал тарзда намоён бўлган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ҳоди Зариф. Улкан халқ санъаткори. // Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни. –Т.: Фан, 1971. –Б.8. (8-40).
2. Рўзимбоев С.Р. Эпос ҳақида қайдлар. // Сайланма. –Урганч, “Хоразм”, 2012. –Б.222. (222-295).
3. Бозоров А. Вопросы авторства и творческой индивидуальности бахши в узбекском народном дастанном сказительстве. АҚД. –Т.: 1991. –С.15. (18).
4. Қаҳҳорова Ш. Бахши эстетик идеали ҳақида. / Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. Ҳтом, –Т.: 2015. –Б.41. (40-44)
5. Саидов М. Ўзбек халқ дostonчилигида бадий маҳорат. –Т.: Фан, 1969. –Б.21. (264).
6. Мирзаев Т. Эпос и сказитель. –С.47-48.
7. Саидов М. Халқ дostonларида эпик қолип ва анъанавий формулалар. // Ўзбек филологияси масалалари. Научные труды ТашГУ. вып. 362. –Т.: 1970. –С.52.
8. “Гўрўғли”. –Урганч, “Хоразм”, 2004. –Б.41 (476).
9. “Гўрўғли”. –Урганч, “Хоразм”, 2004. –Б.358-359(476).
10. “Гўрўғли”. –Урганч, “Хоразм”, 2004. –Б.65 (476).